

До питання створення експозиції Музею книги та друкарства в Острозі

Початки формування колекції Музею книги та друкарства в м. Острозі пов'язані з діяльністю Братства імені князів Острозьких, яке поставило собі за мету відреставрувати замок князів Острозьких та створити в ньому історичний музей та бібліотеку. В 1910 році Братство відкрило в Острозі давньосховище, до якого і надійшли перші книги, серед яких Острозька Біблія та ще 9 рукописних книг і стародруків¹.

Далі у звіті Братства ми читаємо: "В первый же год своего существования Братство положило основание и исторической библиотеке благодаря жертве книгами священника села Сивок о. Александра Кириловича, священника о. Церерина и О. В. Ковальской..."². Вцей час значна кількість книг до Братства надійшла також з Дерманського монастиря.

У фондах заповідника зберігається рукописний "Систематический каталог Библиотеки Братства имени князей Острожских" (без дати). В першому розділі серед інших експонатів подано перелік книг: перераховано 26 рукописів XVI-XVIII ст. ст. та 13 кириличних стародруків. Серед них згадувана вже Острозька Біблія, Огородок Марії Богородиці Антонія Радивилівського 1676 року та сльозківське видання Ключ разумения Іоаникія Галятовського 1664 року. Третій розділ названо науковим, включає він 24 книги на загально-історичну тематику. В четвертому – науково-історичному розділі - подано список із 45 книг з історії Південно-Західного краю та родини Острозьких. Тут ми знаходимо твори М. Максимовича, М. Маркевича, А. Ярушевича, М. Грушевського, П. Куліша, Д. Яворницького, П. Батюшкова, волинян М. Теодоровича, А. Сендульського, С. Кардашевича, які нині входять до фондової збірки заповідника. П'ятий і шостий розділи називаються "Богословский – народная читальня" (109 книг) і "Библиотека легкого народного чтения", до складу яких входять релігійно-історичні видання, життя святих, "Труды Киевской Духовной Академии" – всі російською мовою. Частина з них зберігається у фондах, частина – в бібліотеці заповідника³.

Підвалини основних острозьких музейних колекцій, в тому числі і книжкової, були закладені з ініціативи та при безпосередній участі відомого церковно-громадського діяча, краєзнавця та музейника Волині Михайла Андрійовича Тучемського (1872-1945) – першого директора та хранителя Острозького історичного музею. З іменами М. Тучемського та

М. Струменського, студента Московської духовної академії, пов'язані перші спроби наукової інвентаризації експонатів: ними у 1916 році було підготовлено перший музейний каталог, в якому подавався опис рукописних книг музейної збірки. У своїй книзі “Из Острожской старины” М. Струменський пише: “В библиотеке есть уже более 150 старопечатных книг XVI-XVIII веков на латинском и польском языке, десятка три церковно-славянских старопечатных книг и столько же рукописей”⁴.

Справу Братства гідно продовжив відомий історик, археолог, музейник Волині Йосиф Владиславович Новицький (1878-1964). Його підпис, разом з підписом М. Струменського, стоїть під списком із 577 експонатів, які ревізійний відділ Острозького повітового ревкому передав до нашого музею. Більшість з цього списку склали книги XIX ст. з питань історії, філософії, права, літератури, філології на латинській, польській, французькій, німецькій мовах. Значна частина цих книг зберігається в науковій бібліотеці заповідника, а деякі з них з бібліотеки передані до фондової збірки⁵. Й. Новицьким було врятовано від знищення і передано до музею старовинні єврейські книги XVII-XVIII ст. ст. та сувої гори XVIII-XIX ст. ст. з єврейської синагоги, яка була закрита після масових розстрілів острозьких євреїв в 1941-1942 роках.

В 1927 році у Луцьку виникає Волинське товариство краєзнавців та опіки над пам'ятками минулого. У вересні 1928 року Товариство організувало Волинську виставку народних промислів. На ній вперше експонувались 17 рукописних книг та стародруків XVI-XVIII ст. ст. з колекції Острозького історичного музею⁶.

Протягом 1950-1970-х років книжкова збірка комплектувалась хаотично. За цей час особливо великих надходжень до колекції не було. У 1953 році, враховуючи велику історичну та культурну значимість Острозької Біблії, Острозьким райкомом партії було прийнято рішення про її передачу до нашого музею. З того часу цей раритет зберігається в музеї і нині займає чільне місце в експозиції залу №1 Музею книги⁷.

В 1961 році було закрито Острозький св. Богоявленський собор, в якому знаходилась значна кількість кириличних стародруків та богословських і богослужбових книг. До музею вони були передані на початку 1970-х років.

Період найактивнішого поповнення книжкової колекції припадає на 1987-1995 роки, коли комплектування проводилось одночасно по кількох напрямках. В цей час було проведено ряд комплексних експедицій по обстеженню культових споруд на території Острозького, Здолбунівського, Гошанського, Сарненського, Володимирецького, Рокитнівського, Березнівського районів Рівненської, Шумського та Лановецького районів Тернопільської, Славутського та Ізяславського районів Хмельницької облас-

тей, в результаті чого та завдяки старанням тодішнього завідділом книги Позіховського О. Л. музейна збірка поповнилась значною кількістю українських кириличних видань Почаївської, Львівської, Київської друкарень. Серед них варто виділити ряд досить рідкісних: Анфологон (Київ, 1619) Тріодь пісна (Київ, 1627), Псалтир П. Мстиславця (Вільно, 1595) та інші.

В цей період музей проводить активну роботу з колекціонерами та букіністичними магазинами м. Москви (“Раритет”, “Книжная находка” та ін.). У відомого московського колекціонера О. Вальтера у 1988 році було придбано другий примірник Острозької Біблії, у одеського колекціонера Т. Максим’юка було закуплено кілька видань творів Т. Шевченка, в т. ч. Кобзар (Прага, 1876), одне з перших видань поеми “Гайдамаки”, а у жителя м. Острога О. Шведа – рідкісне і невідоме видання Ермолая І. Дамаскина (Кутейн чи Буйничі, 1638). В московських букіністичних магазинах у 1986 році було придбано перше прижиттєве видання Енеїди І. Котляревського (С-Петербург, 1798), а у 1987 – рідкісне видання Часовника учбового (Москва, 1661), відмічене в літературі тільки в бібліотеці Московського університету.

Ряд книг надійшло до колекції в результаті налагодження особистих контактів із священнослужителями: священник с. Рясники Гоцанського району Рівненської області о. А. Бондарчук передав до музею згаданий вже Псалтир П. Мстиславця, ряд почаївських та львівських стародруків, благочинний Острозького району о. Р. Трепачук – досить рідкісне київське видання: Послєдованіє на день св. Пасхи 1782 року; ряд стародруків було закуплено у родини рівненського священника о. Сергія Кульчицького.

Швидше винятком, ніж постійною формою роботи, можна назвати книгообмін. За погодженням з Міністерством культури України було проведено обмін із священником с. Реклинець Львівської області о. Василем Гадьо, від якого було отримано біля 40 стародруків – видання львівських та почаївської друкарень; серед них – рідкісне київське видання Шестиднева, 1744 року, Службник (Львів, друкарня Братства, 1691), Апостол (Таблиця невидимая серца чоловічого, Львів друкарня Братства, 1666) та ін. Йому було передано річний комплект Міней, виданих у Московській синодальній друкарні на поч. ХХ століття.

У 1991 році проведено обмін книгами з Державною бібліотекою ім. В. Леніна в Москві: в замін Народовєпанія (Почаїв, 1768) ми отримали перше московське видання Граматики М. Смотрицького (Москва, 1648) та Арифметику Л. Магницького (Москва, 1703).

Найбільша кількість книг надійшла до колекції в цей час з обмінно-резервних фондів великих бібліотек: Державної бібліотеки ім. В. Леніна (Москва), Державної публічної бібліотеки ім. Салтикова-Щєдріна (Санкт-

Петербургу), Державної бібліотеки АН УРСР (Київ), Державної історичної бібліотеки (Київ), Державної бібліотеки АН УРСР ім. В. Стефаніка (Львів), бібліотеки Львівського державного університету та в результаті роботи автора статті та тодішнього зав. відділом історії О. Позіховського. Детальний аналіз роботи з обмінно-резервними фондами бібліотек подано у статті, поміщеній у науковому збірнику “Волинський музей: історія і сучасність”⁷⁸.

В кінці 1979 року на засіданні науково-методичної ради Острозького краєзнавчого музею (ОКМ), враховуючи давні історичні традиції, роль Острога у науковому, духовному, культурному житті держави, а також наявність потужної книжкової колекції, було прийнято рішення про створення в Острозі Музею книги та друкарства, а в 1980 році до структури музею було включено відділ книги. В тому ж 1980 році Добровільне товариство любителів книги на прохання ОКМ вирішило підтримати ідею створення Музею книги в Острозі. 29 серпня 1980 року було прийнято Постанову Президії правління (протокол №6) “О создании музея истории книги и книгопечатания в г. Остроге Ровенской области”, де зокрема зазначалось: “Директивные органы республики одобрили предложение о создании музея истории книги и книгопечатания, который будет действовать как отдел краеведческого музея в г. Остроге, в помещении Луцкой башни – памятника архитектуры XVI века. Расходы по содержанию музея истории книги и книгопечатания будут проводиться за счет бюджета Ровенской области. Президиум правления ДОЛК УССР постановляет: 1. Добровольному обществу любителей книги Украинской ССР принять участие в создании музея истории книги и книгопечатания как отдела краеведческого музея в г. Остроге”⁷⁹.

Цєю ж Постановою було передбачено фінансування створення музею таким чином: протягом 1980 року планувалось перерахувати з розрахункового рахунку республіканського правління 80 тисяч рублів на ремонтно-реставраційні роботи у вежі і на прилеглий території, архітектурно-художнє оформлення, придбання обладнання і поповнення експонатів, а також 20 тис. рублів на відкриття музею за рахунок правління Ровенської обласної організації ДОЛКУРСР. Окремим пунктом Постанови планувалась участь відповідних підрозділів Товариства в розробці окремих експозиційних комплексів, зокрема, розділу експозиції про діяльність книголюбів України⁸⁰.

В цей час книголюби долучилися до комплектування книжкових колекцій. Завдяки першому заступнику голови правління Товариства В. Д. Конашевичу до збірки надійшла колекція букварів мовами народів СРСР (біля 150 одиниць), значна кількість мініатюрних книг та факсимільних видань.

Протягом 1980-1984 років тривала робота по створенню тематико-експозиційного плану побудови експозиції (автор ТЕПу – С. Позіховська). В 1983

З вітальним словом на відкритті музею виступає секретар Спілки письменників України Володимир Канівець. 10 грудня 1985 р.

Представники обласного керівництва Рівненщини на відкритті Музею книги та друкарства в Острозі. 10 грудня 1985 р.

Острозький актор-аматор Юрій Вишняков у ролі друкаря Івана Федорова (сцена з вистави за п'єсою Валерія Баталова «Смолоскипи запалали опівночі»)

Виступає Микола Жулинський на відкритті Музею книги та друкарства в Острозі. 10 грудня 1985 р.

році частина ТЕПу була апробована під час влаштування тимчасової виставки на першому поверсі вежі. Одночасно велись підготовчі роботи по створенню музею. В цей час Ленінградським комбінатом живописно-оформлювального мистецтва було створено проект архітектурно-художнього оформлення експозиції (автор – Шаповалов Є. Є.), виготовлені технічні креслення музейного обладнання, підготовлено високохудожні муляжі окремих рідкісних експонатів (автор С. Пантелеєв).

Друга половина 1985 року була присвячена монтажним роботам. До участі у виготовленні музейного обладнання було залучено ряд острозьких підприємств: меблеву фабрику (директор Патеруха Б. М.), шиноремонтний завод (директор Бойко В. С.), цукровий завод (директор Марцинюк В. М.). Велику допомогу у створенні музею надавав Острозький райвиконком і, зокрема, особисто заступник голови Савчук О. М.

Відкриття Музею книги було приурочено створенню ровенської обласної організації Спілки письменників України і відбулося 10 грудня 1985 року. На церемонії відкриття була присутня велика група українських письменників і поетів.

В основу експозиції покладено сформовану протягом кількох десятиліть книжкову колекцію. В даний час збірка нараховує біля шести тисяч одиниць зберігання основного музейного фонду. Значну частину колекції складає збірка стародруків та рукописів XVI-XVIII століть. Серед рукописних книг – Євангеліє XVI ст., Мінея місячна XVI ст., Апостол XVII ст., Євангеліє XVII ст., Євангеліє учительне XVIII ст., Шестиднев XVIII ст., два Пом'яники князів Острозьких – Дерманський поч. XVII ст. та Суботник 1696 року, збірник конспектів 1696 року невідомого студента Києво-Могилянської Академії, колекція нотних ірмоліїв XVI-XVIII століть, рукопис російського походження Івана Посошкова О скудости и богатстве (1724 рік), ряд рукописів XVII-XIX століть латинською, польською, російською мовами.

Помітною частиною колекції є кириличні стародруки, які побачили світ в друкарнях України, Білорусії, Росії, Литви – відповідно 210 українських та 60 російських, білоруських та литовських. Українські кириличні стародруки представлені виданнями друкарень Острога, Дерманя, Львова (братської, сльозківської, ставропігіївської, Івана Филиповича), Києва, Почасва, Унева, Чернігова. В колекції є ряд рідкісних видань: два примірники Острозької Біблії 1581 року, анонімне середньошрифтне Євангеліє (Москва, біля 1555 року), Псалтир П. Мстиславця (Вільно, 1576), два московські видання Граматики словенської М. Смотрицького (1648, 1721), Октоїх (Дермань, 1604) та ін. Досить значною є збірка видань цивільного друку, основу якої складають книги, видані в друкарнях Москви та С-Пе-

тербурга, серед них – перше прижиттєве видання Енеїди І. Котляревського.

Дві третини колекції стародруків складають західно-європейські видання друкарень Майнца, Кельна, Нюрнберга, Базеля, Женеви, Парижа, Ліюна, Лейдена, Антверпена, Амстердама, Венеції, Рима, Лондона, Варшави, Кракова та інших. В колекції є 10 палеотипів, видання Ельзевірів та Плантенів, один альбін.

Музей книги комплектує ряд колекцій: колекцію стародруків, українські видання XIX-XX століть, колекції Біблій, Кобзарів Т. Шевченка, букварів мовами народів світу, мініатюрні видання, красназвучу літературу, книги з автографами, колекції екслібрисів та книжкової графіки.

Створення книжкової музейної експозиції виявилось справою надзвичайно складною, адже аналогів практично не було: на той час в СРСР діяло тільки дві повнопрофільні музейні експозиції з історії книги – в бібліотеці ім. В. Леніна в Москві та Музей книги та друкарства УРСР в Києві. Тобто певний досвід вже був, але експозиція і одного, і другого музею викликала ряд зауваг. Крім того, універсалізація музейних експозицій має і зворотній бік – повторюваність та дублювання, в результаті чого виникають побоювання, що новостворені експозиції будуть дуже подібними (що, до речі, часто характерно насамперед для красназвучих музеїв). Це знижує якість експозиції, зменшує її історичну та наукову вартісність, нівелює емоційне сприйняття та виховне значення. Можливо, в майбутньому ми прийдемо до доцільності створення музеїв тільки на сформованих колекціях, тоді новостворені експозиції будуть оригінальними, їх не доведеться заповнювати чисельними копіями для того, щоб закрити пробіли. Ось чому при створенні нашої експозиції нам довелося шукати оптимальний варіант поєднання оригіналів та муляжів і копій, який би дозволив не повторювати помилки колег і віднайти щось своє.

Існує багато визначень книги, які представляють її як джерело інформації, засіб для поширення знань, інструмент для освіти та виховання, спосіб спілкування людей та інше. При побудові експозиції ми, вочевидь, враховували все це, але на перший план поставили все-таки тезу про те, що книги створюються людьми та для людей, що без людини книга мертва, що між книгами та людьми існує і зворотній зв'язок. В експозиції ми спробували простежити це через долі людей, пов'язаних з книгою на всіх етапах розвитку людства. У відповідності з цим і була визначена структура експозиції.

Книга, як відомо, дуже невдячний з точки зору експонування предмет. Вона однотипна за формою, часто і за розміром, а нагромадження книг, хай навіть найцікавіших, втомлює і робить подорож по музею без екскурсійного показу досить складною. Враховуючи це, нам довелося збирати діарами (інтер'єр скрипторію, середньовічна друкарня), вводити в експо-

зицію предмети, пов'язані з книгою і супутній їй (ножі для розрізання паперу, чорнилничі, ручки, прес-пап'є, підсвічники тощо), формувати цілі комплекси речей, фотографій, документів, які належать людям, що мають відношення до історії книги.

Вже давно ведуться дискусії про те, чи повинна книжкова експозиція будуватись на оригіналах, чи, враховуючи уразливість старих книг, на копіях та муляжах. Очевидно, що оригінали підсилюють емоційне сприйняття експозиції, до того ж музей не є бібліотекою чи архівом, де оригінали книг часто замінюють іншими носіями інформації. Власне тому музейники більше схиляються до експонування оригіналів, а не стають на шлях заміни їх копіями. Ця теза також була врахована при побудові нашої експозиції.

Ряд аспектів створення експозиції Музею книги в Острозі висвітлено у статті “Некоторые проблемы создания и оформления музея книги” (В связи с открытием Музея книги и книгопечатания в городе Остроге), тому в даній статті додатково розглядатись не будуть¹.

Експозиція музею розміщена на трьох поверхах Луцької оборонної вежі середини XVI століття і займає площу біля 400 метрів квадратних. Приміщення пристосоване, про проведення реставраційних робіт у вежі питання не стояло, так як початково тут планувалось влаштувати ресторан і адаптація вежі проходила власне для цієї цілі. Музею приміщення було передано з новоствореними монолітними бетонними перекриттями між поверхами і сформованою структурою залів.

На першому поверсі, в залі №1, експозиція розповідає про виникнення слов'янської писемності, діяльність Кирила та Мефодія, рукописну кириличну книгу XVI-XVIII століть, виникнення книгодрукування, діяльність Івана Федорова в Москві, Заблудові, Львові, Дермані, Острозі, Острозьку Академію. Тут же розміщено дві діарми, згадані вище.

Експозиція залу №2 на другому поверсі розповідає про діяльність Острозької та Дерманської друкарень в післяфедорівський період, про Львівські, Київську, Почаївську, Новгород-Сіверську друкарні, про поширення на території краю західно-європейських та російських видань, про гражданську книгу. Окремі комплекси присвячені літературній діяльності учнів Острозької чоловічої гімназії, майбутніх академіків Агатангела Кримського та Оникія Малиновського, перебуванню на території краю Т. Шевченка, Л. Українки, І. Нечуя-Левицького, І. Франка, історії української книги кінця XIX століть, мистецтву оформлення книги тощо.

В залі №3 спочатку було розгорнуто експозицію по новітній історії книги на території краю, проте в силу об'єктивних та суб'єктивних причин експозицію було розібрано, деякий час зал не використовувався для експонування.

Пізніше протягом кількох років там експонувались експозиційні комплекси, присвячені окремим колекціям, які комплектує музей. Нині цей зал використовується як виставковий, в якому експонуються не тільки книжкові експозиції, але й виставки на різноманітну тематику (зокрема, виставка з історії медицини на Волині, “Ляльки Польщі, ляльки світу”, “Життє перевесло Марії Кравчук”, “Іван Руткович та його епоха” (по колекції галицької ікони XVII-XVIII століть) тощо).

Музей книги проводить велику наукову та науково-освітню роботу, що є предметом окремого дослідження.

Література

1. Окойомов И., Тучемский М. Деятельность Братства имени князей Острожских, под покровом князя Федора, за первый год его существования (1909-1 августа 1910 г.)// Волинские епархиальные ведомости. – 1910. – №50. – С. 928
2. Вк. праця, С. 928.
3. Систематический каталог Библиотеки Братства им. Князей Острожских. Фонды ОДКЗ. – КН-26984.
4. Струменский М. Из Острожской старины. – Сергиев Посад: 1916. – С. 19.
5. Позіховська С. До історії створення і комплектування книжкової колекції Музею книги та друкарства в Острозі //Волинський музей: історія і сучасність: Науковий збірник. – Випуск 3. – Луцьк; 2004. – С.366.
6. Хведась А. Пропаганда і популяризація пам'яток книжкової писемності в музейних установах краю (кінець XIX – до 80-х років XX ст.)// Остріг на порозі 900-річчя: Матеріали I-III науково-красназничих конференцій (1990-1992 р.р.). – Частина друга. – Острог, 1993. – С. 93.
7. Позіховська С. – Вк. праця. – С. 367.
8. Там же.
9. Постановление Президиума правления ДОЛК УССР. Протокол №6 от 29 августа 1980 года. – С. 2. //Архів Музею книги.
10. Там же.
11. Позиховская С. В., Позиховский А. Л. Некоторые проблемы создания и оформления музея книги (В связи с открытием Музея книги книгопечатания в городе Остроге)//Визуальная пропаганда книжных памятников: Сборник научных трудов. – М., 1989. – С. 133.

Література про Музей книги та друкарства в Острозі

1. Забаштанський В. Музей книги в Острозі: Путівник. – Київ: 1987.
2. Кирильчук С. Музей в Остроге // Альманах бібліофіла. – 1984. –

Вып. XVI. – М.: Книга, 1984. – С. 179-183.

3. Позиховская С. Острожский музей книги //Русская речь. – М. Наука, 1988. – С.120-123.

4. Позиховская С. В., Позиховский А. Л. Некоторые проблемы создания и оформления музея книги //Визуальная пропаганда книжных памятников. Сб. научных трудов. – М.: ГБЛ, 1989. – С.132-134,

5. Позиховская С. Государственный историко-культурный заповедник города Острога. Отдел истории книги и книгопечания (часть экспозиции) //Музеи книги и книжного дела: Указатель музеев мира. – М.: ГБЛ. – С. 43-44.

6. Позиховська С. В. Музей книги і друкарства в Острозі //Українська літературна енциклопедія. – Київ, 1990. – С. 493-494.

7. Позиховська С. В. Музей книги та друкарства в Острозі //Острозька Академія XVI-XVII століть: Енциклопедичне видання. – Острого, 1997. – С. 98-100.

Віктор АТАМАНЕНКО (Острог)

Наукова та музейницька діяльність Й. В. Новицького

В історії Острога є постаті, які концентрують в собі особливості життя міста та регіону протягом певних історичних періодів. Таким, безперечно, є і Й. В. Новицький – музейник, археограф, краєзнавець, педагог, громадський діяч. Він працював в Острозькому краєзнавчому музеї близько п'ятнадцяти років в 1917-1951 рр. (з перервою з 1920 до 1939 рр.) і за цей час він вніс великий вклад в розвиток музейної справи в Острозі. Його не така й велика наукова спадщина сприяла поширенню знань про рідне місто вченого та його околиці. Активна громадська позиція завжди безкомпромісно виражала погляди Й. В. Новицького. Спеціального дослідження, яке характеризувало б професійну діяльність і життя вченого, ще не проведено. Його найцінніший науковий доробок, публікацію опису Острожчини 1708 р., сучасні дослідники майже не використовують. Вивченню постаті Й. В. Новицького присвячені статті Я. В. Бондарчук¹ та О. Завадської², а його науково-дослідницькій роботі – М. П. Ковальського³. Завданням даної статті є характеристика наукового доробку Й. В. Новицького.

Й. В. Новицький мав добру освіту, але з точки зору його становлення як науковця найважливішим, без сумніву, було навчання в Московському